

UOT 94 (479.24)

ÇAR RUSİYASININ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA AQRAR SİYASƏTİNİN XARAKTERİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

F.E.BAXŞƏLİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
bfazil4444@mail.ru

Məqalədə göstərilir ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi aqrar siyasət qeyri-sabitliyi ilə diqqəti cəlb etdiyi xüsusi vurğulanmalıdır. Çarizmin aqrar siyasətinin gedişinin təhlili göstərdi ki, bu siyasətlə Rusiyanın mərkəzi əyalətlərində aparılmış siyasət arasında bəzi paralellik və oxşarlıqlara baxmayaraq, aralarında ciddi fərqlər var. Rusiya imperiyasının aqrar siyasətinin üsulları və metodları hakimiyyətin əsas vəzifəsinə - Cənubi Qafqazda öz mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün etibarlı vasitə idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya imperiyası, Qafqaz, aqrar siyasət,

Bugünədək Azərbaycan sovet və vətən tarixşünaslığında bir çox tarixçilər - Ə.Sumbatzadə, T.Vəliyev, M.İsmayılov, H.Orucov, İ.Həsənov və digərləri - Şimali Azərbaycanda Çar Rusiyasının müstəmləkə aqrar siyasəti ilə bağlı müəyyən fikirlər bildirmişlər. Lakin məsələnin araşdırılması yenə də aktual olaraq qalır.

Cənubi Qafqazda kəndli islahatı Rusiya imperiyasının mərkəzi hissəsində həyata keçiriləndən bir qədər sonra başladı [5, 58]. İslahatın vacib müddələrinə biri kəndlilərin öz pay torpaqlarının sahibi olmaq üçün ödənc vermələri idi. Ödəncin miqdarı kəndlilərin bir neçə onilliklər ərzində qazana biləcəyi gəlirdən qat-qat çox idi.

Kəndlilərin onlar üçün bu qədər böyük olan məbləği ödəyə bilməmələri hökuməti onları müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndlilər adlandırılan xüsusi statusa keçirməyə məcbur etdi. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərinə qədər Qafqazdakı ərazilərdə “müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlər” qalırdı və bu da ən qısa zamanda vəziyyətdəki qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasını tələb edirdi.

1861-ci il islahatından sonra Cənubi Qafqazda kəndli məsələsi. Kəndli məsələsi bütün dövrlərdə çarizmin xüsusi diqqət mərkəzində qalmışdır [12, 48]. Əhalisinin əksəriyyəti kəndlilərdən ibarət olan ölkədə başqa cür ola da bilməzdi.

Cənubi Qafqazda kəndli islahatı ilə bağlı qanunların verilməsinə 1864-cü ildə başlandı. Qafqazın müsəlman əyalətlərində asılı münasibətlərin ləğvinə yalnız 14 may tarixli xüsusi bir Qanun qəbul edildikdən sonra başlandı [2, 8]. Lakin kəndlilər üçün islahat həyata keçirildikdən sonra da, əslində, demək olar ki, heç bir şey dəyişmədi. Çünki onlar ödənc ödənilənə qədər əvvəlki vəzifələrini yerinə yetirməkdə idilər.

Sözsüz ki, bunun əsas səbəbi torpaq sahələrinin kəskin qıtlığı, kənd əhalisinin torpaqla təmin olunmaması idi. Bir çox kəndlərdə kişi əhalisi üçün adam-başına çox vaxt 0,9-0,6 desyatin torpaq düşürdü. Buna görə də Cənubi Qafqaz bölgəsinin əhalisi çox vaxt torpaq icarəyə götürmək üçün müraciət edirdilər. 1880-ci illərin sonunda sahibkar kəndində icarəçilərin payı 33%-ə çatmışdı və XX əsrin əvvəllərində bu rəqəm, demək olar ki, iki dəfə artmışdı [2, 13-14]. Lakin icarə haqqı çox yüksək idi və növbəti on il ərzində daha da artmışdı.

1870-ci il mayın 14-də Cənubi Qafqaz əyalətlərində kəndli islahatının başlaması da tam sakitlik yaratmadı. Rəsmi idarəetmə orqanları və yüksək vəzifəli şəxslər yerli əhaliyə müraciətlərində tez-tez kəndlilərin torpaq mülkiyyətçilərindən asılı münasibətlərinin sona çatacağını təkrarlayırdılar. Lakin bu vəziyyət 1912-ci il 20 dekabr tarixində çar II Nikolay tərəfindən yeni bir aqrar qanunun imzalanmasına qədər qalmışdı [1, v.33].

İslahatdan sonrakı Şimali Azərbaycan kəndində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlardan istifadə forma və metodlarının təkamülü aqrar siyasətdə yeni dəyişikliklərə səbəb oldu.

Cənubi Qafqazda yeni aqrar islahatların zəruriliyi. Müstəmləkə idarəetmə orqanları vaxt keçdikcə Cənubi Qafqaz bölgəsinin iqtisadiyyatında yeni xüsusiyyətlərin ortaya çıxması, sonra ilk rus inqilabından əvvəl və inqilab illərində siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə kəndli asılılığının davamlı qorunmasının yersiz olduğunu qəbul etməyə məcbur idilər.

Beləliklə, Cənubi Qafqazda vəziyyətə ciddi münasibətin təzahürü hesab edilə bilən kəndlilər tərəfindən torpaqların məcburi şəkildə satın alınması zərurətinə dərin inam yarandı. Bu isə XX əsrin əvvəllərində xüsusi olaraq, bir neçə aqrar qanunun qəbul edilməsində və kəndlilər tərəfindən onlara ayrılmış torpaq sahələrinin məcburi alınmasına keçidin sürətlənməsində öz əksini tapdı [3, 58]. Lakin bu məsələyə həsr olunan qanun layihələri uzun müddət müzakirə edildi, ancaq ilk rus inqilabı dövründə də qanun şəklində qəbul edilmədi. Bu proses yalnız inqilabdan sonra sürətləndi.

Çar hökumətinin XX əsrin əvvəllərində qəbul etdiyi yeni aqrar qanunlar - 1 may 1900-cü il [6, 389-391] və 21 aprel 1903-cü il [7, 405-417] Cənubi Qafqaz quberniyalarında kəndlilərin əksəriyyətini təşkil edən dövlət kəndliləri ilə əlaqəli olaraq bu təbəqənin hüquqi statusuna aid bəzi məsələlərə toxunsa da, ancaq ümumilikdə kəndlilərin vəziyyətində ciddi bir irəliləyiş olmadı.

1861-ci il islahatından bir qədər sonra və XX əsrin əvvəllərində nəinki Şimali Azərbaycanın iki quberniyasında, bütövlükdə Qafqaz bölgəsində yaranmış müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlər 1912-ci il 20 dekabr [8, 1688-1696] və 1913-cü il

7 iyun tarixli aqrar qanunlarının qəbuluna qədər davam etdi [9, 733-736].

Rusiyanın daxili quberniyalarında kəndlilər 1906-cı il yanvarın 1-dən ödənc verməkdən azad olsalar da, Cənubi Qafqaz ərazisindəki kəndlilər bu qanunların qəbulundan sonra da uzun müddət bu ödənişlərin yükünü çəkməli oldular. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazdakı rus müstəmləkə hakimiyyəti orqanları kəndli islahatı məsələsində daxili əyalətlərdə olduğundan kəskin şəkildə fərqlənən, heç bir mülahizəyə əsaslanmayan ikili siyasət yürüdüdü [10, 70].

Digər tərəfdən, müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərin belə uzun müddət qorunub saxlanması nəticələri kəndin iqtisadi həyatına xələl gətirdi. Bu baxımdan Cənubi Qafqaz bölgəsinin yerli müstəmləkə strukturları bu münasibətləri nəzərə almalı idi.

Yeni aqrar islahata hazırlıq. 1904-cü ilin iyununda Qafqazdakı Mülki İdarə Şurası "Torpaq mülkiyyətçiləri və sahibləri ilə məcburi münasibətdə olan kəndlilər tərəfindən pay torpaqlarının alınması haqqında Qaydalar layihəsini" hazırladı və qəbul etdi [11, 124].

Qafqazdakı Baş Mülki İdarə sənədi 1904-cü il dekabrın 17-də Daxili İşlər Nazirliyinə təqdim etdi və knyaz Qolitsın öz növbəsində 1905-ci il 2 mart tarixli bir məktubla Ədliyyə Nazirindən məsələyə münasibət bildirməsini xahiş etdi [4, v.230]. Daxili İşlər Naziri məsələ ilə razılaşdığını və öz növbəsində bu tədbirin keçirilməsinə dəstək verməyə çalışdığını qeyd etdi. Xüsusi ilə də hökumətin kəndlilərə ayrılmış torpaq sahələrini almaqda yardım göstərməkdən imtina etməsini əsaslandıran bir dəlilin müzakirəsi barədə danışdı. Belə bir mübahisəyə səbəb kəndlilərin ödənc ödəmək üçün lazımı vəsaitinin olmaması və bu cür ödənişlərin vaxtında alınmasını təmin edilməməsi ola bilərdi.

Artıq 1904-cü ildə Daxili İşlər Nazirliyi kəndlilərin məcburi ödəmələrinin dərhal dayandırılması zərurəti haqqında qanun layihəsi hazırladı. Ancaq layihə 1905-ci ildə Qafqazda canişinlik sisteminin bərpası ilə əlaqədar kağız üzərində qaldı.

1905-ci ildə Qafqaz canişini təyin olunan M.Vorontsov-Daşkov yeni aqrar qanunun hazırlanmasında və qəbul edilməsində böyük rol oynadı. Canişinin özü tərəfindən hazırlanan 1905-ci il 22 noyabr tarixli "Qafqazda kəndli məsələsinin həllinə dair qeydlər" adlanan qanun layihəsinin meydana çıxması kəndlilərin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün atılan zəruri addım idi. M.Vorontsov-Daşkov paytaxta ünvanladığı 1905-ci il 22 noyabr tarixli məktubunda Qafqaz rəhbərliyinin kəndlilər arasında müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərin dayandırılması və ayrılmış torpaqların məcburi satın alınması üçün müxtəlif variantlar üzərində işlədiyinə işarə etmişdi [11, 125]. Qeydlərdə, bu istiqamətdə ilk zəruri addım olaraq, məcburi ödəncə keçən kəndliləri 1906-1907-ci illər ərzində qalan ödənc faizinin ödənilməsindən azad etmək təklif edilirdi.

Layihə qarşıdakı işlərin başlanğıc dövrü üçün bəzi lazımi addımları, o cümlədən 1906-cı il yanvarın 1-də açılması planlaşdırılan Dövlət Kəndli Bankının Cənubi Qafqaz filialından kredit götürməyi nəzərdə tuturdu. Burada torpaqsız kəndliləri təmin etmək üçün boş dövlət torpaqlarının, meşə sahələrinin istifadəsi üçün bir prosedur təklif edilirdi.

Nazirlər Kabineti 1906-cı ildə layihəni nəzərdən keçirərkən diqqəti bölgədə kəndlilərin asılılığına son qoyulması vaxtı Cənubi Qafqazda kəndli islahatının elan edildiyi dövrdə mövcud olan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə uyğun hərəkət etməyi təklif etmişdi. Bu tədbir, Nazirlər Kabinetinin fikrincə, məcburi ödəmələrin tamamilə dayandırılması və kəndlilərin mülkiyyətinə verilmiş torpaq sahələrinin sonradan geri alınması məsələsinin qanunvericilik bazasının müəyyən edilməsini həll etmiş oldu.

Bundan əlavə, Nazirlər Kabineti Cənubun ən qısa müddətdə Qafqaz bölgəsində məcburi və asılı münasibətlərin aradan qaldırılması ilə bağlı konkret layihənin qanunvericilik qurumlarında baxılmasını təklif edirdi.

Qeyd etməliyik ki, Cənubun verdiyi təkliflərdə Qafqaz kəndlilərinə mülkədar torpaqlarının tamamilə pulsuz verilməsi göstərilirdi. Lakin Nazirlər Kabineti bu layihəni rədd etdi.

Sonradan, yəni ikinci layihə tərtib edilərkən bu şərtlər Cənubun tərəfindən dəyişdirildi. Çünki layihənin Daxili İşlər Nazirliyinə təqdimatına qədər Cənubi Qafqaz ərazisindəki kəndlilərə mülkədar torpaqlarının pulsuz verilməsi təklif edilmişdi. Bu isə mülkiyyət hüquqlarının təməl prinsiplərinə zidd idi. Buna görə Cənubun birinci layihəsini ikincidən fərqləndirən "radikalizm"i aydınlaşdırmaq lazımdır. İlk qanun layihəsi 1905-ci ilin qarışıq günlərində tərtib edilmiş, ikincisi isə burjuva-demokratik inqilabın artıq başa çatdığı və hakimiyyət nümayəndələrinin açıq şəkildə maneə verməyə ehtiyac duymadığı vaxtda hazırlanmışdı. Lakin inqilabın məğlubluğu şəraitində bu layihə də müxtəlif bəhanələrlə rədd edildi.

1908-ci il dekabrın 15-də Dövlət Dumasının 34 üzvünün imzaladığı "Cənubi Qafqaz bölgəsindəki kəndlilərlə sahibkarlar arasında asılı münasibətlərin aradan qaldırılması haqqında" başqa bir qanun layihəsi təqdim edildi [5, 34-35]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu layihə bir çox cəhətdən qubernatorun layihəsindən fərqlənirdi. Layihənin iki əsas müddəası məsələyə yeni fərqli yanaşmadan xəbər verirdi:

1) Cənubi Qafqazda asılı və müvəqqəti mülkiyyətli münasibətlərin dərhal və əbədi olaraq torpaq sahiblərinin xeyrinə yeni güzəştlər edilmədən dayandırılması;

2) Torpaq mülkiyyətçilərinin xeyrinə müvəqqəti mülkiyyətlik və asılı kəndlilərin bütün öhdəliklərinin ləğvi, həmçinin pay torpaqlarının bu kateqoriyadan olan kəndlilərə nizamnamədə göstərilən hüdudlarda və ya həqiqi istifadədə olduğu kimi mülkiyyətə verilməsi.

Ancaq Dövlət Dumasında mövcud olan siyasi qüvvələrin tarazlığı nəzərə alınaraq, bu layihə də, əvvəlki kimi, dərhal rədd edildi və qanun halına gəlmədi.

Cənubun ilk layihəsi rədd edildikdən sonra 1908-ci ildə kəndlilərin və Cənubi Qafqazda kəndlilərin torpaq mülkiyyətçiləri ilə müvəqqəti mülkiyyətli münasibətlərə son qoyulmasının zəruriliyi məsələsinə yenidən qaldırıldı. Ardınca Qanun layihəsi 1909-cu ilin əvvəlində Cənubun Şurasına təqdim edildi.

Yeni aqrar islahatın elanı. 1909-cu il aprelin sonu - mayın əvvəlində,

həmçinin 1910-cu il mayın 22-də Canişin Şurası müvəqqəti mükəlləfiyyətli və asılı münasibətləri ləğv etmək üçün daha bir layihəni müzakirə etdi. 1910-cu ilin oktyabr-dekabr aylarında layihə Daxili İşlər Nazirinin müavininin sədrliyi ilə keçirilən idarələrarası iclasda da müzakirə edildi [2, 69].

Daha sonra layihə Qafqaz Canişini tərəfindən bir qədər də təkmilləşdirildi, o cümlədən, bəzi mübahisəli məsələlər, ödənc qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi nəzərə alındı. Məsələ bunda idi ki, Şimali Azərbaycanda torpaq sahibləri bu qiymətlərin XX əsrin əvvəllərində mövcud olan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməsini israr edirdilər.

Nəhayət, 1912-ci ilin 20 dekabrında yeni aqrar qanun qəbul edildi [1, v.33]. Yeni qanuna əsasən, Cənubi Qafqaz bölgəsinin beş əyalətindəki bütün müvəqqəti mükəlləfiyyətli və digər asılı kəndlilər 1913-cü il yanvarın 1-dən pay torpaqlarını məcburi satınalınmaya keçdilər və bu andan etibarən xəzinəyə illik ödəmə faizlərini ödəməli oldular. Sənəddə hər bir zona və kənd üçün ödənişlərinin ödənilməsi üçün konkret müddətlər də qeyd edilmişdi (28, 41 və 56 il).

1912-ci il 12 dekabr tarixli Qanunda hüquqi statusuna görə müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndlilərin sahibkar kateqoriyasına daxil edilməsinə baxmayaraq, bu, kəndlilərin satın alınan pay torpaqlarından istifadə üçün ağır vergi və digər təzyiqlərdən tamamilə azad edilməsi demək deyildi. Kəndlilər tərəfindən 1913-cü il yanvarın 1-dən başlayaraq çox uzun bir müddətə (28, 41 və ya 56 il) uzanan çox ağır illik ödənc ödənişlərinin verilməsi keçmiş sahibkar kəndlilərinin çətin həyat şəraitinin digər formalarda davamı idi.

20 dekabr 1912-ci il tarixli Qanun Cənubi Qafqazın beş quberniyasında, o cümlədən Şimali Azərbaycanda kəndlilər arasında müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərin dərhal və tam şəkildə ləğv edilməsini təmin etdi. Lakin bu proses ləng gedirdi. Məsələn, 1913-cü ilin əvvəlindən 1917-ci il yanvarın 1-dək beş quberniya üçün cəmi 2.955 ödənc aktı tərtib edilmişdi və ya nəzərdə tutulan sayın 45% -i qədər [2, 139].

Qanuna əlavə edilmiş "Qaydalar"ın birinci maddəsində Tiflis və Kutaisi əyalətlərindəki ali müsəlman silkinin nümayəndələrinin, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında sahibkar torpaqlarında məskunlaşmış kəndlilərin 1913-cü il yanvarın 1-dən müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərdən azad edildiyi göstərilmişdi. Yəni kəndli torpaq mülkiyyətçiləri kateqoriyasına aid edilir və artıq öz torpaqları üzrə müvafiq hüquqlara malik olurdular.

Nəticə. Sonda bəzi mülahizələrimizi bildirmək istərdik. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi aqrar siyasət qeyri-sabitliyi ilə diqqət çəkdiyi xüsusi vurğulanmalıdır. 1861-ci il kəndli islahatının başlamasından sonrakı üç onillikdə bu siyasət, ümumiyyətlə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmamışdırsa, XX əsrin əvvəllərində bu məsələdə çox şey dəyişməyə başladı.

Çarizmin aqrar siyasətin gedişinin təhlili göstərdi ki, bu siyasətlə Rusiyanın mərkəzi əyalətlərində aparılmış siyasət arasında bəzi paralellik və oxşarlıqlara baxmayaraq, aralarında ciddi fərqlər də olmuşdur. Ən başlıcası, 1881-ci

ildə mərkəzi quberniyalarda müvəqqəti mükəlləfiyyətlik dayandırılsa da, Qafqaz bölgəsinin kəndlilərləri bunu 42 il gözləməyə məcbur oldular.

Rusiya imperiyasının bölgədəki aqrar siyasətinin üsulları və metodları hakimiyyətin əsas vəzifəsinə - Cənubi Qafqazda öz mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün etibarlı vasitə idi. Lakin XX əsrin əvvəllərində imperiyanın sosial-iqtisadi həyatındakı yeni hadisələr çarizmi öz daxili siyasətini ciddi şəkildə dəyişdirməyə, o cümlədən müstəmləkəçi aqrar siyasətində ciddi dəyişikliklər etməyə məcbur etmişdi.

1912-1913-cü illərin aqrar qanunlarının qəbul edilməsi çarizmin Cənubi Qafqazda müstəmləkəçi aqrar siyasətinin əvvəlki prinsiplərindən açıq və mübahisəsiz şəkildə uzaqlaşması ilə yadda qaldı. Lakin çarizm yenə də hər şeyi etdi ki, Cənubi Qafqaz bölgəsinin torpaq sahiblərinin maraqları və mövqeləri islahatın həyata keçirilməsindən mümkün qədər az zərər görsünlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, f. 278, siy. 1, iş 71
2. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т.IV. Тифлис: Тбилисский государственный университет, 1920, 235 с.
3. Ашинов Р.Н. Аграрная реформа в России XIX - начале XX века // Наука и образование сегодня. № 3 (4), 2016, с.58-59
4. Государственный Исторический Архив Российской Федерации в Санкт-Петербурге, ф. 396, оп. 3, д. 560
5. Гугушвили П.В. Аграрные отношения в Закавказье на рубеже XIX-XX вв. Тбилиси: Наука, 1955, 698 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. т.20, № 17968-19504 // Санкт-Петербург, 1902, Закон № 18509.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. т.23, № 22360-23838 // Санкт-Петербург, 1905, Закон № 22822.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. т.32, № 36391-38603 // Петроград, 1915, Закон № 48357.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. т.33, № 38604-40846 // Петроград, 1916, Закон № 39754.
10. Островский А.В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX - начало XX в. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2016, 431 с.
11. Семин О. Великая годовщина. Аграрный вопрос и крестьянская (крепостная) реформа на Кавказе: Исторический очерк. Киев: Вся Россия, 1911, 164 с.
12. Шкарубо С.Н. Основные направления в политике Николая I по решению крестьянского вопроса: (историография проблемы) // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки. 2019, № 01, с. 48-51.

О ХАРАКТЕРЕ И ОБ ОСОБЕННОСТЯХ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ф.Э.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что аграрная политика, проводимая Российской империей на Южном Кавказе в конце XIX - начале XX веков, отличалась нестабильностью.

Анализ хода царской аграрной политики показал, что, несмотря на некоторые параллели и сходства между этой политикой и политикой, проводимой в центральных губерниях России, между ними существуют существенные различия. Методы и приемы аграрной политики Российской империи были надежным средством достижения главной задачи правительства - дальнейшего укрепления его позиций на Южном Кавказе.

Ключевые слова: Азербайджан, Российская империя, Кавказ, аграрная политика

ABOUT THE CHARACTER AND SPECIFIC FEATURES OF AGRARIAN POLICY OF TSAR RUSSIA IN NORTHERN AZERBAIJAN

F.E.BAKSHALIYEV

SUMMARY

The article indicates that the agrarian policy pursued by the Russian Empire in the South Caucasus in the late 19th - early 20th centuries was characterized by instability. Analysis of the course of the tsarist agrarian policy showed that, despite some parallels and similarities between this policy and the policy pursued in the central provinces of Russia, there are significant differences between them. The methods and techniques of the agrarian policy of the Russian Empire were a reliable means of achieving the main task of the government - further strengthening its positions in the South Caucasus.

Keywords: Azerbaijan, Russian Empire, Caucasus, agrarian policy,